

ТЕКСТ В КУЛЬТУРІ: ФІЛОСОФСЬКО-СМИСЛОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ ПАРАМЕТРИ

Стаття присвячена висвітленню феномену тексту як наративу світосприйняття сучасності. Мова йде про його функціональність, прагматичну доречність, з іншого боку – богемність та гедоністичність.

Ключові слова: текст, Великий текст, письмо, дискурс.

Метою цієї статті є окреслення смислового та фізичного вимірів існування такого феномену, як текст. Адже й індивід провадить своє існування одразу у двох площинах: у фізичному та смислового просторі, при чому перший слугує становленню, фіксуванню та збереженню останнього. Врешті, як реальний, "буденний" простір, так і простір значеннєвої ієрархії, тобто життєвих пріоритетів, є свідомісно породженими. Тому доцільно порівнювати ці два реєстри людського життя (фізичний та смисловий) для визначення значущості кожного з них.

Ті матеріальні артефакти, які прийнято вважати культурними цінностями й місце котрих – у музеях, вартісні не в силу своєї матеріальності, а завдяки трансляванню, передаванню значень зі сфери смислового виміру життя. Це приклад того, як фізична наочність підпорядковується споглядуваній, свідомісній значеннєвості. У зв'язку з цим особливо цікавим є аналіз явища тексту як матеріально витворюваного сховку нематеріальних, свідомісних, духовних смислів.

Текст важко оцінити через його знаряддєвість, як більшість витворів людини, що покликані до життя прагматично-прикладними мотивами. Його не можливо включити в простий безпосередній виробничий процес, де має місце наочне контактування виробника з сировиною, знаряддям та продуктом праці. Він слугує своєму творцеві опосередковано як фізично фіксований місток до умоглядного, нематеріального знання. Хоча текстові не варто відмовляти у наявності в нього фізичних властивостей (взяти до прикладу його найпростіший варіант – книгу як результат знакової діяльності), однак вони є першорядними виключно для колекціонерів-букіністів. Мета ж знакової діяльності – в смислах, прихованих за чорнильно-паперовою наочністю сторінок.

Текст напряму покликаний фіксувати, зберігати й транслювати значення. Він є матеріально-нематеріальним, наочно-свідомісним артефактом перетворюючої активності індивіда. Знаково фіксовані знання лише через свого творця й транслятора включаються до вище згаданого виробничого процесу. Саме ось ця медіативність людини (посередництво між фізичною й нефізичною реальностями) як продуцента й концептуалізатора праці робить індивіда таким важливим й непередбачуваним компонентом виробничого ланцюжка. Саме перебування на межі, одночасна включеність людини в обидва реєстри свого існування: матеріа-

льного й знакового – забезпечує їй здатність бути господарем своєї долі; відкрити простір свободи; перетворити світ "під себе"; маніпулюючи знаковою реальністю, підпорядкувати її матеріально.

Культура, як особливий прояв творчо-перетворюючої природи людини, й інструментально, й наслідково є сферою її знакової діяльності. Способом організації, впорядкування, трансляції й відтворення заданого змісту є текст.

У широкому розумінні, текст і є цією культурною знаковістю. Це середовище й процес нарощування, упорядкування й перегруповання помежового (матеріально-умоглядного) середовища провадження людського життя. Тобто, текст не можна розглядати за його наочною атрибутикою, адже він покликаний транслювати задум, нехай і через знаковість в архітектурі, живописі або письмі. Згідно постструктуралістської інтерпретації тексту як тотальної знаковості, що нарощується на часову вісь (М. Бахтін, Р. Барт), всі людські зусилля у їх культурному значенні є потенційно текстуальними. Отож, текст – це продукт людської діяльності, тоді як останню можна окреслити принципово текстуальною, у тому значенні, що вона спрямована на виражальне зусилля як постійно триваючий процес.

Михайло Бахтін зазначав, що вивчати людину інакше, ніж через тексти, не можливо, адже "гуманітарна думка народжується як думка про чужі думки, волевиявлення, маніфестації, вираження..., які реалізовані й дані дослідників тільки у вигляді тексту. Якими б не були цілі дослідження, вихідним пунктом може бути тільки текст" [1].

У цій упорядкованій системі знаків людина відшукує свій діяльнісний самопрояв не через повторюваність біологічних життєдіяльних актів, а через щоразу нове зусилля, спрямоване на значеннєве з'ясування.

Найпростішим, найочевиднішим, найпершим у асоціативному ряду уявленням про текст є його письмова іпостась. Саме її ми й будемо мати на увазі в нашому подальшому аналізуванні, тим паче, що більшість дослідників даного предмету (тексту) й мали на увазі саме його писемно-графічний прояв.

Так, Ж. Деріда здійснив критику "голосового" поширення істини, адже такий спосіб її прояву викликає ефект "самозбудження" щодо промовляючого. Мовець втрачає обриси аналізованого предмета, зосереджуючись на засобах вираження, все більше заглиблюючись у дихотомію означуваного й означаючого. Голос в даному разі і є таким означаючим, а оскільки він органічніший людині в силу витоковості з її тілесності, відбувається підміна акцентів, перенесення уваги з предмета розгляду та його атрибутів на себе й власні риторичні особливості. Мовець все більше націлюється на слова, на виразність, а не на виражальність.

Письмо ж, опосередковуючи голос, не має такого "самозбуджуючого" ефекту, тому його важче звинуватити в самотпогляданні та самозамилуванні. Йому легше наблизитись до суті, до того онтологічного прояву реальності, що за античною традицією зветься буттям. Записана істина – об'єктивніша, чесніша; вона з'ясовує, а не переконує чи запевняє. "Те, що говориться про звук взагалі, тим більше відноситься до фонії (phonie), в

якій акт слухання власного мовлення приводить суб'єкта в стан самозбудження й забезпечує його самовіднесеність всередині деякої ідеальної стихії... Фоноцентризм співпадає з історичною (historiale) визначеністю смислу буття..." [2]. Індивід замикається в межах певної традиції потракування, він більше переконує, ніж запитує чи з'ясовує в такій ситуації.

Сократична традиція усності знання спричинила ставлення до писемного фіксування, до записаного знаку як до "означуючого деякого означуючого, котре, у свою чергу, означає вічну істину... Що ж стосується письма чуттєво даного, то... воно мислиться у зв'язку з культурою, технікою, артефактом – як знаряддя людини, як пастка кінцевої істини...", – наголошує Ж. Деріда [3]. Писемно фіксований знак потраковується як другорядний, незначний, принижений, на відміну від "первинного" – фонійного. Разом з тим, не можливо відмовитись від писемності на користь усної традиції, бо генеральні думки підлягають нівеляції, спрощенню, перекрученню акцентів при невідворотній зміні словесного порядку. Дослівну ж повторюваність може забезпечити лише графічне фіксування думок. Так, складні монотеїстичні релігії – іудаїзм, іслам, християнство – оперують саме текстами, що набули статусу сакральних.

До писемності й текстуальності існує два полярих ставлення: технічно-знаряддєве та довірливо-звеличувальне. Так, В. Топоров розрізняє два види текстових просторів, дві принципово відмінні текстові іпостасі: "великі" тексти та "звичайні". До перших можна віднести священні книги релігій чи моралізуючі художні твори, до других – технічно чи прагматично інформуючі записи. "Різниця між текстом звичайним і "великим" не кількісна, а якісна: "великий" текст ні в якому разі не визначається через зайнятий ним зовнішній простір. Створення "великих" текстів є здійсненням права на ту внутрішню свободу, котра і створює "новий простір і новий час", тобто нову сферу буття, окреслювану як подолання тварності й смерті, як образ вічного життя й безсмертя" [4]. Ж. Деріда з того ж приводу зауважив, що письмо у звичному значенні слова – це мертва буква, носій смерті, пригнічувач життя. З іншого боку (і це виворіт того ж самого), письмо в метафоричному значенні слова – природне, божественне, живе письмо – шанується, адже воно рівнозначне першопочатку всіх цінностей, голосу свідомості як божественному закону, серцю, почуттю". Саме таке значення правдивості внутрішнього голосу вклав у уста свого героя Воланда Михайло Булгаков у творі "Майстер і Маргарита", коли той твердив "рукописи не горять".

Текст як явище перебуває в особливій зоні значеннєвої турбулентності, адже це середовище й наслідок неперервної перетворюючої діяльності людини. Матеріальний світ інерційний, бо він підлягає детермінації фізичних законів. Знаковий же вимір життя існує за іншими законами, підвладними людині. Тому текстовий вимір життя є тим омріяним раєм, де індивід сам собі господар, де счезає фізичний простору й часу, де індивід відшукує натяк, хоча б мляву обіцянку, на тривалість: "Подібно до того, як міфопоетичний простір "сильніший" простору профанного, – веде далі В. Топоров, – (нехай він побутовий, геометричний, фі-

зичний і т. д.), так і внутрішній простір художнього твору "сильніший" будь-якого зовнішнього простору. В цьому значенні такий текст виступає як деякий експериментальний простір, на якому конструюються, випробовуються, перевіряються ніде більше не мислимі можливості. Тому не випадково, що "сильні" тексти характеризуються як міфопоетичний простір, наявністю в них Естетичного начала, логічних потенцій, внутрішньої свободи. Внутрішній (текстовий) простір свободи незрівнянно складніший, насиченіший й енергетичніший зовнішнього простору. Він приховує в собі різного роду сумації сил, неочікуваності, парадокси; він вибуховий й принципово ентропійний. В ньому знімається проблема розмірності й віддаленості простору та часу. Він є чистою творчістю як подолання всього просторово-часового, як досягнення вищої свободи" [5].

Текст звільняє людину не лише від її фізіологічно-матеріальної вичерпності, але й від її життєвої обумовленості, тобто вирятуює через виведення у сферу онтологічного виміру. На рівні ж онтичному, тобто земному, соціально обумовленому, текст є втечею від управлінської підконтрольності, владної тотальності. Адже колективність завжди передбачає підкореність, стратифікаційну впорядкованість. Владна мікрофізика (теорія М. Фуко про повсюдне поширення влади) спричиняє до управління індивідом через типізацію його життєвих проявів, думок, устремлень.

Література, публіцистика, наукова критика підпорядковані цій "владній насиченості". Ролан Барт пропонує сховок від цієї тотальності в "тексті-задоволенні". Останній здатен протистояти стереотипності світоуявлень та світопопартувань, оскільки викликає відчуття розгубленості, розхитуючи, розширюючи, розмикаючи звичність історичних, культурних, психологічних обривів читача, піддаючи сумніву його смаки. Разом з тим, саме через задоволення, насолоду індивід знаходить власну самотожність, бо ці відчуття є принципово асоціальними. Текст-задоволення змінює стан свідомості, шокує, кидає виклик й не зустрічає гідного супротивника. Індивід потрапляє в полон текстового простору.

Такий стосунок з текстом – це суперечливий стан комфорту, наповненості культурою й певний поштовх, потрясіння. "Задоволення, однак, зовсім не є однією зі складових тексту, елементом, що безхитрісно випадає в осад; воно не підкоряється ані логіці розуму, ані логіці відчуття; задоволення – це зрушення, дрейф, дещо революційне й у той же час асоціальне; право на нього не може бути закріплене за жодним колективом, за жодним типом ментальності, за жодним ідіолектом" [6].

Текст задає дистанцію світо- й самоспоглядання. Тому цивілізація книги – потенційно критична, рефлексуюча. Сучасна ж візуалізація культури, завдяки теле- й медіа простору як альтернативного простору книги, не дає права й можливості на дистанціювання, відмежованість, вона претендує на повну залученість, включеність, а отже й підконтрольність індивіда. А тому візуальна цивілізація принципово маніпулятивна, владно детермінована.

Текст кидає виклик системі, може не погоджуватися й ставити запитання, перетворюючись на самодостатнього соціального агента, адже він

виходить з-під влади пануючого владного дискурсу, не належить читачеві, втрачає автора. Останній долучений до нього виключно гіпотетично. Михайло Бахтін з цього приводу зазначав: "Ми відчуваємо його у всьому як чисте зображуче начало, а не як зображений образ... Від зображуючого автора немає шляхів до автора-людини... Письменник – це той, хто вміє працювати з мовою, перебуваючи поза мовою, хто володіє даром непрямого говоріння" [7]. Суголосно цій думці звучить твердження М. Фуко про "смерть автора" (нівелювання автора-людини) як акт породження авторства (явища безособового, інтерпретативного, що навішує ярлик стилю, започатковує традицію, але не відсилає до певної людської іпостасі).

Текст набуває соціальної незалежної активності, якщо він досягає рівня чи статусу "тексту-задоволення". Його виключність полягає в незмінному ефекті "окультурення", "отрезвіння", "виклику" – а це вже замах на класичність. До речі, Р. Барт апелює саме до тих письменників і творів, котрі вже визнані класичними, хрестоматійними, зокрема до Марселя Пруста. Ми знову подибуємо тут завуальовану елітизацію, поділ текстів на високі, непроминуші й "технічні".

Текст ставить читача перед невизначеністю дійсності, усуваючи авторитети системи й автора як тих, хто здатен вирішувати поставлені дилеми. Він шокує й спрямовує читача на самого себе. Текст – це вже не абстрактна спроба пера. Система в ньому подолана. Він дарує читачеві незрівнянне відчуття ізоляваності й у той же час умиротворення.

Текст, таким чином, є проміжним сегментом, що пов'язує суб'єкта з культурою, натякає на його особистісність, через мовну знаковість вводить його у широкий контекст людських звершень, усуваючи бар'єр історичності: часової й просторової розмежованості між людьми, тобто робить індивіда сучасником кожної епохи. Він зберігає, консервує ті смисли, значення дві дихотомії, які не актуалізуються в сучасності, але багато в чому її пояснюють та виправдовують. Тексти розширюють горизонти життєвих очікувань. Українська дослідниця Є. Більченко з цього приводу наголосила: "Цей момент читацької свободи (з вічною небезпекою всездозволеності) закономірно впливає із таких особливостей тексту, як-то: динамізм його смислових рамок, залежність від контексту (дискурсу, "життєсвіту"); полісемантичність, наявність у його "тілі" явних чи прихованих фрагментів чужих текстів, здатність до трансцендування нових смислів у нових контекстах – у відповідь на виклик суб'єкта, який читає даний текст" [8].

Так, Ю. Лотман стверджував, що однією з найважливіших функцій тексту є конденсація культурної пам'яті. Він зберігає свої попередні контексти, тобто ті значенності, котрі свого часу входили в порядок дискурсу й, можливо, були витіснені в область дискурсивності. "Таким чином, смисловий простір тексту постійно розширюється в часі, вступаючи у відносини з культурною традицією, й саме культурна активність тексту є умовою його існування в часі і його ж власною динамікою" [9].

В культурологічному аспекті саме тексти є показово вигідним матеріалом, оскільки усно поширювана інформація часто випадає з контекстуальної тривалості, а тому вона менш значуща, менш кодифікована, осмис-

лена, менш відповідальна. Тому за відсутності документальних текстів дослідники звертаються до архітектурного, живописного, музичного кодів, текстуалізуючи, а потім аналізуючи їх. Адже історично значимими можуть бути лише тексти, тобто знаково виражені, а отже й збережені, дані.

Графічна фіксація тексту не робить його комунікативно відособленим. Тексти теж вступають у діалог, перегукування, породжуючи явище інтертекстуальності. Остання є не просто культурною пам'яттю, це вже колективна культурна пам'ять, що задає й підтримує традицію прочитань, потрактувань значень, роблячи деякі тексти "класичними". Це дає можливість створення нової зрозумілої контекстної інформації. Інтертекстуальність спрацьовує як культурне акумулювання, оскільки часовий текстовий вимір є вертикальним, діахронним. В той час, як усне мовлення перебуває в горизонтальній, синхронній часовості.

Завдяки текстам досягається однорідність, внутрішня взаємопов'язаність простору конкретної культури. Крім того, текстуалізація уможливлює міжкультурний діалог. Представник іншої культурної традиції – це все одно людина, просто потенційний комунікант, справжнім же культурним актором, культурним агентом (інтерпретатором, що передає суть, а не демонструє) може бути тільки текст. Він є об'ємною цілісністю, яка завдяки різноманітності способів упорядкування й організації, здатна порізному інформувати (як історична хроніка, літопис, проза, поезія).

Простір діалогізації охоплюється поняттям контексту. Це спосіб "перегукування" текстів, вихід кожного з них за власні рамки, збагачення початково не включеними до нього смислами. В контексті текст з означуючого перетворюється на означуване. Думка є скінченною при прив'язці її до автора, до суб'єкта, котрий її породив. Виходячи з-під його контролю, вона перетворюється на невичерпну, потребує постійного значеннєвого збагачення. Такою скарбницею інтерпретативних акцентів і виступає контекст. Його простір є змінюваним, оскільки охоплює собою найголовніші динамічні людські прояви – мислення та діяльність. М. Рац з цього приводу зазначив: "Контекст, таким чином, задає мисленнєвий (та/або діяльнісний) простір існування тексту чи того, що цим текстом означається" [10]. Через контекст текст отримує свою легітимність, віднаходить своє застосування, прив'язуючись до певних смислових традицій. Текст стає значимим, вступаючи в дискурс; припиняє бути амбівалентним, займаючи власне місце в асоціативному чи аргументативному ряду на користь деяких значеннєвостей. Так він втрачає характеристики об'єкта людської творчості, перетворюючись на діяльнісний процес. Іншими словами, текст припиняє бути виключно книгою, включаючись в значеннєвий обіг, через який життя осмислюється не просто як тривалість, а як певна якість цієї тривалості. Він переміщується з полиць у людську свідомість.

Так слова, мова узалежнюють від себе матеріальну сферу життя. Аналізуючи трансформації мовлення, новостворених понять можна краще зрозуміти сучасність чи побачити тенденції майбутніх змін. Саме на таку тенденцію орієнтується сучасний капіталізм – інформаційно залежний капіталізм або, як його називають британські дослідники Лілі

Коуліаракі (Chouliaraki Lilie) та Норман Ферклоф (Fairclough Norman), "новий капіталізм"[11].

За умов пізнього модерну чи нового капіталізму (терміни Н. Ферклофа) текст стає інструментальним, а не "великим" як у традиційних культурах, коли в ньому фіксувалися пограничні ціннісні установки, якими координувалося усне повсякденне життя. Сучасна ж повсякденність вимагає графічного фіксування, письмовості, текстовості як знарядь виявлення наявності тих чи інших явищ дійсності.

Отож, медіативна сфера стала не просто "домом людської культури", вона наклала відбиток на всі сфери діяльності, стала тим містком, що провів людство до його теперішнього майбутнього. Не тільки діяльність набрала вираженості у знаковій впорядкованості – тексті, а й мислення почало легітимуватись не просто мовленням, а цілком конкретною формою його провадження – письмово-графічною. Те, що не фіксується письмово – не існує, не потрапляє в обіг інформаційного споживання, не вливається в існуючий домінуючий чи контр-дискурс.

1. *Бахтин М.* Проблема текста : Опыт философского анализа [Электронный ресурс] / Михаил Бахтин. – Режим доступа : <http://www.gumer.info>. 2. *Деррида Жак.* О грамматологии / Жак Деррида ; [пер. с фр. Н. Автономовой]. – М. : Издательская фирма "Ad Marginem", 2000. – С. 126. 3. Там же. – С. 130. 4. *Топоров В. Н.* Пространство и текст [Электронный ресурс] / Владимир Николаевич Топоров. – Режим доступа : http://ec-dejavu.ru/p/Publ_Torogov_Space.html. 5. Там же. 6. *Барт Р.* Удовольствие от текста // Барт Р. Избранные работы. Семиотика / [пер. с фр. Г. К. Косикова]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 480. 7. *Бахтин М.* Указ. соч. 8. *Більченко Є.* Труднощі перекладу: діалого-культурологічний аспект / Євгенія Більченко, Сергій Русаков // *Діалог. Комунікація. Дискурс.* Тези четвертої студентсько-аспірантської міждисциплінарної конференції "Філософія. Нове покоління". – К. : Видавничий проект Миколи Ковальчука, 2009. – С. 100. 9. *Лотман Ю. М.* Семиосфера ; Культура и взрыв; Внутри мыслящих миров; Статьи ; Исследования ; Заметки / Юрий Михайлович Лотман. – СПб. : Искусство-СПб, 2004. – С. 153. 10. *Рац М.* Материалы к понятию контекста // *Вопр. философии.* – 2006. – № 3. – С. 84. 11. *Fairclough Norman.* Discourse and Social Change / Norman Fairclough. – Cambridge : Polity Press, 2003. – 259 p.

Надійшла до редколегії 15.04.13

Л. В. Осадча

ТЕКСТ В КУЛЬТУРЕ: ФИЛОСОФСКО-СМЫСЛОВОЙ И СОЦИАЛЬНО-ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЙ ПАРАМЕТРЫ

Статья посвящается определению феномена текста как нарратива мировосприятия современности. Речь идет об его функциональности, прагматической уместности, с другой стороны – божественности и гедонистичности.

Ключевые слова: текст, Великий текст, письмо, дискурс.

L. V. Osadcha

TEXT IN CULTURE: PHILOSOPHY-SEMANTIC AND SOCIAL-INSTRUMENTAL PARAMETERS

The article is devoted to the phenomenon of the text as a narrative of modernity. It has a functional, pragmatic relevance, but on the other hand – it is bohemnic and hedonistic.

Keywords: text, large text, writing, discourse.